

Жулиета Гюлева/Jilieta Giuleva

ФИРУЗ БЕЙ ДЖАМИЯ НА ХЪЛМА ЦАРЕВЕЦ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

The Mosque of Firuz bey on the Tsarevets Hill in Veliko Turnovo

The mosque of Firuz bey, erected on the Tsarevets hill, Veliko Turnovo in 1435, is one of the early single-unit central-domed mosques in the Bulgarian lands. The plan, made during its archaeological excavations however, do not give enough information about its characteristics. Based on some pictures, made before and after earthquake in 1913 and the collapse of the mosque, was specify that its portico has narrower central arch from the others. Thus, the plan was actualized. The analysis of the mosque's architectural and construction features – the use of squinches, octagonal high drum, cloissone, spolia, brick cornice, narrower central arch, form and situation of the windows, shows that Firuz bey mosque has a lots of parallels with mosques from Anatolia, Bulgarian lands, and the other Balkans during XIV–XV centuries. This shows that during early ottoman period, the ottoman religious architecture in the Bulgarian lands is in close relation with West Anatolian region.

Key words: *Firuz bey, single-unit central-domed mosque, early ottoman period, Turnovo.*

Джамията на Фируз бей е разположена на Дворцовия площад, северно срещу Двореца, на хълма Царевец. Благодарение на запазената строителен надпис, става известно, че е издигната през 1435 г., като по този начин се явява една от малкото точно датирани мюсюлмански култови сгради в българските земи. Наред с това се нарежда и сред най-ранните, строени до първата половина на XV в., като Ески джамия в Ямбол (края на XIV – началото на XV в.), Ески джамия в Хасково (1395), Хамза бей джамия в Стара Загора (1409), Мурадие джамия (Джумая джамия), (30-те години на XV в.) и Шихабеддин паша джамия (Имарет джамия), (1444/45) в Пловдив и др. Фируз бей бил един от заслужилите военачалници на султан Мурад II (1420–1444; 1446–1451). Заемал високи държавни постове, сред които и на санджакбей на Никопол. Притежавал мюлков и вакъфски владения в Търновския регион. Джамията има функциите на пътека за разположените на хълма Царевец мюсюлмански махали. Част е от голям архитектурен комплекс, включващ сгради с различни обществени

функции¹. Дълго време е била свързвана с преданието, че е издигната върху средновековна църква², опровергано след провеждане на археологическите проучвания³. Джамията действа до Освобождението и съществува в целия си обем до голямото земетресение от 1913 г., когато рухват куполът и портикът. Архитектурното заснемане, направено по време на разкопките, не дава достатъчна представа за нейния план (Обр. 1а). Същевременно, някои стари фотографии, направени преди и след 1913 г., показват, че Фируз бей джамия има някои особености във външния вид. Въз основа на снимките и стария план, може, макар и хипотетично, да бъде изготвен нов, който да отрази нейните характеристики.

Тя принадлежи към еднопространствените централно-куполни джамии. Това е най-разпространеният тип мюсюлмански култови сгради, строени в Анатолия от средата на XIII в. Стават характерни не само за ранноосманската архитектура от XIV–XV в., но и предпочитани през целия период на съществуване на Османската империя. Получават широко разпространение както в Мала Азия, така и на Балканите, но достигат и до останалите османски провинции Северна Африка, Унгария и др. Според А. Kuran, еднопространствена централно-куполна джамия с трикуполен портик била напълно развита при Фируз ага джамия в Истанбул, строена през 1490 г. По този начин тя била на прага на класическия XVI в., когато този тип джамии достигат своя съвършено изчистен силует⁴. На Балканите и в Анатолия са запазени редица джамии от втората половина на XV и XVI в., които показват този процес. Малко са тези обаче, които показват развитието на този тип през XIV и първата половина на XV в. От българските земи сред тях попадат Ески джамия в Ямбол (края на XIV – началото на XV в.), Хамза бей джамия в Стара Загора (1409), Фируз бей джамия в Търново (1435), Ески джамия във Враца (XV в.), Фатих Мехмед джамия (след средата на XV в.) и Ахмед паша джамия (средата на XV в.) в Кюстендил.

Фируз бей джамия се състои от квадратна молитвена зала, портик и минаре (Обр. 1б). Общите размери на сградата са 21,50 x 15,60 м. Преходът между квадратното тяло на молитвената зала и полукръглия купол се осъществява посредством тромпи. Куполът е с диаметър от около 13,40 м. Отвън се оформя висок осмостенен барабан. Михрабната ниша, разположена в дебелината на южната стена, не била запазена по време на проучванията, поради което няма сведения за нейната форма и украса. Главният вход към молитвената зала представлявал висок портал с ширина 2,80 м, ограден с правоъгълна рамка от два реда дялани каменни блокчета, плътно долепени едно до друго. В горната част на портала се намирала мраморната плоча с официалния строителен надпис⁵.

Портикът е разделен на три части от два зида, широки 0,60 м. Това е направено доста по-късно⁶. Тъй като по време на проучването той не е същест-

увал в целия си обем, то представа за него дава една снимка, направена след земетресението (Обр. 2). На нея се виждат три от четирите колони от което става ясно, че портикът е бил триделен. Една важна особеност, която не е била отразена до сега е, че централната арка е по-тясна от страничните. Това решение е характерно за джамиите от XIV в.⁷, но, както се вижда от някои култови сгради в Бурса и Одрин⁸, продължава да се прилага през целия XV в. С развитието на еднопространствената централно-куполна джамия, трите куполни секции стават еднакви, а понякога централната е по-висока и по-широка – решение, което измества по-тясната централната арка и става неделима част от вида на класическата централно-куполна джамия от XVI в. Прилагането на по-тясната централна част в портика на някои джамии в българските земи показва, че те са част от общите тенденции, протичащи в османската култова архитектура. Това решение е реализирано за пръв път в Хамза бей джамия в Стара Загора (1409), но при нея централната арка, освен, че е по-тясна, е и по-ниска. По отношение на този изключително рядко прилаган елемент, тя намира паралел единствено с Йълдъръм Баязид джамия в Мудурну, Северозападна Анатолия (1382)⁹. Същото решение на портика, като при Фируз бей джамия, има Фатих Мехмед джамия в Кюстендил (след средата на XV в.)¹⁰.

След земетресението, единствено барабанът над централната арка на Фируз бей джамия бил запазен. Бил е осмостенен и покрит, подобно на централния купол, с оловни листи (Обр. 2). Барабанът завършва с триредов тухлен корниз. Той е характерен за християнската култова архитектура на Балканите и в Мала Азия. Безспорно е заимстван от византийските църкви в Анатолия, с които най-напред османците влизат в допир. С този похват са украсявани някои от най-ранните джамии там, като например Орхан джамия в Бурса (1334)¹¹, Алаеддин бей, Бурса (1335)¹², Йълдъръм Баязид, Мудурну (1382)¹³, Сарачхане джамия в Амасия (1399)¹⁴ и др. Употребата на тухления корниз продължава и през целия XV в. в Анатолия, както може да се проследи при редица джамии от Амасия, Бурса, Инегьол и др.¹⁵ Тухленият корниз е широко прилаган в османската култова, и друга обществена, архитектура и на Балканите, не само през XV, но и през XVI в. – Фетхие джамия в Атина (1458)¹⁶, Хаджъ бей джамия, Битоля (1521/22)¹⁷, Орта джамия, Срумица (втората половина на XVI в.)¹⁸ и др. В българските земи тухлен корниз имат Ески джамия в Ямбол (края на XIV – началото на XV в.), Шихабеддин паша (Имарет джамия) в Пловдив (1444/45), Ахмед бей джамия в Кюстендил (средата на XV в.), Караджа паша джамия, Гоце Делчев (втората половина на XV в.), джамията в Дупница (70-те години на XVI в.). Не само тухленият корниз е черта, заета от християнската архитектура в балкано-анатолийския регион. Клетъчният градеж и т.нар. бичи очи – кръглите прозорци, също са част от тях¹⁹.

Минарето е било съборено след Освобождението. То стъпвало върху вътрешния северозападен ъгъл, между молитвения салон и портика. Неговият

коничен завършек бил покрит, подобно на купола, с оловни листи и увенчан с алам. Минарето било с един балкон²⁰. По своето разположение, то спада към тип 2 по Ц. Iskender Tuluk²¹. Прави впечатление, че този тип минаре е бил широко прилаган в многопространствените по тип джамии, както и при т. нар. брусенски тип, но не и при централно-куполните. Показателно за това е обстоятелството, че в монографичния труд на А. Kuran, с изключение на Йешил джамия в Изник (1378/92), няма друг пример за така разположено минаре при този тип джамии²². В изследването на Iskender Tuluk има само един пример, от Люлебургаз²³. От българските земи е засвидетелствано в Хамза бей джамия, Стара Загора (1409), Имарет джамия (средата на XV в.) и Шихабедин паша джамия (Джумая джамия), Пловдив (30-те години на XV в.). Минарето в Хамза бей джамия вероятно е по-късно издигнато и, както отбелязва М. Kiel, е на доста неудобно място²⁴. Според Б. Петрунова, това е пример за селджушко влияние върху ранноосманската култова архитектура²⁵.

Градежът на Фируз бей джамия е клетъчен, изпълнен изключително грижливо. Той е предпочитан в общественото строителство на западно-анатолийските бейлици още през XIII–XIV в., които са силно повлияни от местните византийски традиции, прилагани в църковната архитектура²⁶. Клетъчният градеж е широко използван в ранноосманските култови и други обществени сгради в Северозападна Анатолия и Балканите. В строежа на Фируз бей джамия са използвани местен пясъчник и по-рядко бигор. Между редовете камъни са поставени тухлени слоеве в два-три реда, а вертикално поставени тухли обрамчват камъните. Спйката е от бял хоросан, примесен с пясък и по-едри речни камъчета. По-прецизен е градежът по лицето, докато от вътрешната страна камъните са предимно необработени, а сред тухлите са слагани и фрагментирани. Те са с различни размери, а дебелината им варира от 3 до над 4 см. В конструкцията са използвани надлъжни и напречни вътрешни сантрачи²⁷. Подобно на повечето ранни джамии, в градежа са използвани сполии²⁸. Изцяло от тухли са били градени централният купол и куполите на портика, арките над прозорците, корнизите. Няма данни за градежа на минарето. Не биха могли да се изкажат предположения, тъй като при ранноосманските джамии то може да бъде в клетъчен градеж, само от камъни, или само от тухли. За специално направени тухли за строежа свидетелства намереният в градежа на джамията надпис на старобългарски език, според който са били изработени 10 хиляди тухли²⁹. Колоните на портика са изпълнени от добре обработени каменни блокове, а арките са в клетъчна зидария от редуващи се дялани блокове с по три реда тухли (Обр. 3). Подът на молитвената зала е покрит с шестоъгълни тухли, поставени върху подложка от хоросан³⁰. Данните за интериорната украса са изключително оскъдни³¹. По страничните фасади са разположени два реда прозорци един над друг. Долните са островърхи, а горните са вместиени в правоъгълни рамки. В основата на барабана също има прозорци.

След направените наблюдения върху плана на Фируз бей джамия, става ясно, че тя се състои от квадратна молитвена зала, триделен портик с по-тясна централна част и минаре (Обр. 1б). По своето пространствено решение и начин на градеж, следва принципите, установени в ранноосманската култова архитектура. Заедно с останалите еднопространствени централно-куполни джамии от българските земи, градени от края на XIV в. до средата на XV в., показва развитието на този тип и преминаването към изчистената му форма и правилни пропорции, които настъпват към края на XV и XVI в. По план джамията следва традициите, зародили се в Анатолия още преди османците през първата половина и средата на XIII в. в Алания, Коня, Акшехир³², но по изпълнение – византийските строителни техники. През този ранен период от развитието на османската култова архитектура, съществува силна връзка между донесените от тях и заварените традиции. Това позволява на R. Ousterhout да я нарече хибридна византийско-османска архитектура³³. Напълно в духа на времето са строителните похвати и архитектурни решения – тромпите, по-тясната централна арка на портика, разположението на прозорците, високият осмостенен барабан, тухленият корниз, клетъчният градеж, употребата на споллии. Развитието на строителните умения може да се проследи при сравняването на Фируз бей джамия с Хамза бей в Ески Заара. Строената четвърт век по-рано Хамза бей джамия има доста по-небрежен градеж, а по-големият купол над централната молитвена зала подсилва впечатлението за нейния тремав обем. Силуетът при Фируз бей джамия е по-изчистен, което вероятно се дължи на по-малкия ѝ купол, а градежът е по-прецизен. Всъщност по отношение на купола, също могат да се направят някои изводи. Обикновено диаметър на купола при този тип джамии варира между 8 и 10 м, а понякога достига 12 м³⁴. Диаметърът на купола при Фируз бей джамия е над 13 м, което още веднъж свидетелства за усъвършенстването на строителните умения през този ранен период и възможността за прехвърляне на купол с голям диаметър над единното подкуполно пространство. Оформянето на триделния портик с по-тясна централна арка, зародило се в Мала Азия, е било прилагано в българските земи по същото време, както свидетелстват Хамза бей джамия в Стара Загора, Фируз бей джамия в Търново и Фатих Мехмед джамия в Кюстендил. Това показва, че през ранноосманския период, развитието на култовата османска архитектура у нас стои в тясна връзка със западноанатолийския регион.

БЕЛЕЖКИ

¹ За сградите, включени във вакъфа на Фируз бей вж. **Турски извори за българската история**. Т. III. (Съст. и ком. Б. Цветкова, А. Разбойников). София, 1972, с. 430–437 и **Kiel, M.** Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period. Assen, 1985, p. 180.

² **Берон, В.** Археологически и исторически изследвания. В. Търново, 2004, с. 56; **Харбова, М.** Градоустройство и архитектура по българските земи през XV–XVIII век. София, 1991, с. 75.

³ **Георгиева, С.** Нови данни за църквата „Св. Петка” и за джамията на Царевец във Велико Търново. – Археология, 1967, № 2, с. 28–31.

⁴ **Kuran, A.** The Mosque in Early Ottoman Architecture. Chicago, 1968, p. 46.

⁵ **Генова, З.** Джамията на Фируз-бег. – В: Богоспасният Цариград Търнов, Дворцовият площад на Царевец и църквата Света Параскева (Петка) Търновска. София, 2000, с. 208–210.

⁶ **Генова, З.** Пак там, с. 209.

⁷ **Kuran, A.** Sinan. The Grand Old Master of Ottoman Architecture. Istanbul, 1986, p. 44.

⁸ **Gabriel, A.** Une capitale turque Brousse Bursa. Paris, 1958, p. 151–153; **Bayrakal, S.** Edirne'deki tek kubbeli camiler. Izmir, 1998, p. 56.

⁹ План на джамията и описание на нейните елементи вж в **Kuran, A.** The Mosque in..., p. 40–41.

¹⁰ Джамията не е била предмет на специално изследване, но неин план е публикуван в многотомното изследване на **Ayverdi, E. H.** Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri. Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk, IV cild, 4, 5, 6 kitab, Istanbul, 1982, p. 166. Нейният план и начин на градеж са характерни за XV в., а името ѝ, свързано със султана, завладял Константинопол през 1453 г., свидетелства, че строежът е реализиран след тази дата.

¹¹ **Ousterhout, R.** Ethnic Identity and Cultural Appropriation in Early Ottoman Architecture. – Muqarnas, Vol. 12, 1995, p. 51.

¹² **Kuran, A.** The Mosque in..., p. 33.

¹³ **Kuran, A.** Op. cit., p. 41.

¹⁴ **Kuran, A.** Op. cit., p. 141.

¹⁵ **Kuran, A.** Op. cit., p. 84, 129, 131, 171.

¹⁶ **Saraga, N.** Les Monuments ottomans d'Athènes au fil du temps. – Maison de l'Orient et de la Méditerranée, Lyon, 2009, p. 13–14.

¹⁷ **Mihajlovski, R.** 2010, p. 357.

¹⁸ **Macedonian cultural heritage. Ottoman monuments.**, Skopje, 2008, p. 104.

¹⁹ **Ousterhout, R.** Op. cit., p. 53.

²⁰ **Генова, З.** Цит. съч., с. 209.

²¹ **Iskender Tuluk, Ö.** Mekana bağlı strüktür analizi: Osmanlı dini mimarisinde örnekleme (15.-17. yy.). Trabzon, 1999, p. 55.

²² **Kuran, A.** Op. cit., p. 62.

²³ **Iskender Tuluk, Ö.** Op. cit., p. 369.

²⁴ **Kiel, M.** Some Early Ottoman Monuments in Bulgarian Thrace. – Belleten, 1974, 38, № 149–152, p. 638.

²⁵ **Петрунова, Б.** Ранни паметници на османската култова архитектура в българските земи. София, 2005, с. 40.

²⁶ **Crane, H.** Art and architecture, 1300–1453. – The Cambridge history of Turkey. Byzantium to Turkey, 1071–1453, Vol. 1, 2009, p. 317.

²⁷ **Генова, З.** Цит. съч., с. 211–212.

²⁸ **Георгиева, С.** Цит. съч., с. 28.

²⁹ **Гълъбов, И.** Български надпис от Царевец от началните години на турското владичество. – Археология, 1967, № 2, с. 32.

³⁰ **Генова, З.** Цит. съч., с. 212; Вероятно тухлите са от най-късния период, когато по джамията са извършвани поправки. Археологическите проучвания в молитвения салон на Хамза бей джамия в Стара Загора и на Караджа паша джамия в Гоце Делчев например, установяват, че първия под при тях е бил дървен. Сведенията относно Хамза бей джамия дължа на нейния проучвател Д. Янков от РИМ Стара Загора, за което му изказвам специални благодарности. Вж. още **Петрунова, Б.** Цит. съч., с. 37, 51.

³¹ Сведенията за надписи от Корана, разположени по стените представят последното изписване на джамията. Този подход става особено популярен през XVIII–XIX в. и е налице при Хамза бей джамия, Стара Загора, Ески джамия във Враца и др. Вж **Генова, З.** Цит. съч., с. 210.

³² **Kuran, A.** Op. cit., p. 202.

³³ **Ousterhout, R.** Op. cit., p. 50.

³⁴ Това наблюдение е направено от автора на настоящата статия, въз основа на прегледа на редица централно-куполни джамии. Вж напр. **Kuran, A.** Op. cit., p. 32–70; **Iskender Tuluk, C.** Op. cit., p. 374; **Ayverdi, E. H.** Op. cit., p. 166–365.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Берон, В. Археологически и исторически изследвания. В. Търново, 2004.

Генова, З. Джамията на Фируз-бег. – В: Богоспасният Цариград Търнов, Дворцовият площад на Царевец и църквата Света Параскева (Петка) Търновска. София, 2000, с. 203–224.

Георгиева, С. Нови данни за църквата „Св. Петка” и за джамията на Царевец във Велико Търново. – Археология, 1967, № 2, с. 27–31.

Гълъбов, И. Български надпис от Царевец от началните години на турското владичество. – Археология, 1967, № 2, с. 32–35.

Петрунова, Б. Ранни паметници на османската култова архитектура в българските земи. София, 2005.

Турски извори за българската история, т. III. (Съст. и ком. Б. Цветкова, А. Разбойников). София, 1972, с. 427–473.

Харбова, М. Градоустройство и архитектура по българските земи през XV–XVIII век. София, 1991.

Ayverdi, E. H. Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri. Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk, IV cild, 4, 5, 6 kitab, Istanbul, 1982.

Bayrakal, S. Edirne'deki tek kubbeli camiler. Izmir, 1998.

Crane, H. Art and architecture, 1300–1453. – The Cambridge history of Turkey. Byzantium to Turkey, 1071–1453, Vol. 1, 2009, 266–352.

Gabriel, A. Une capitale turque Brousse Bursa. Paris, 1958.

Iskender Tuluk, Ö. Mekana bağlı strüktür analizi: Osmanlı dini mimarisinde örnekleme (15.-17. yy.). Trabzon, 1999.

Kiel, M. Some Early Ottoman Monuments in Bulgarian Thrace. – *Belleten*, 1974, 38, № 149–152, 635–654.

Kiel, M. Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period. Assen, 1985.

Kuran, A. The Mosque in Early Ottoman Architecture. Chicago, 1968.

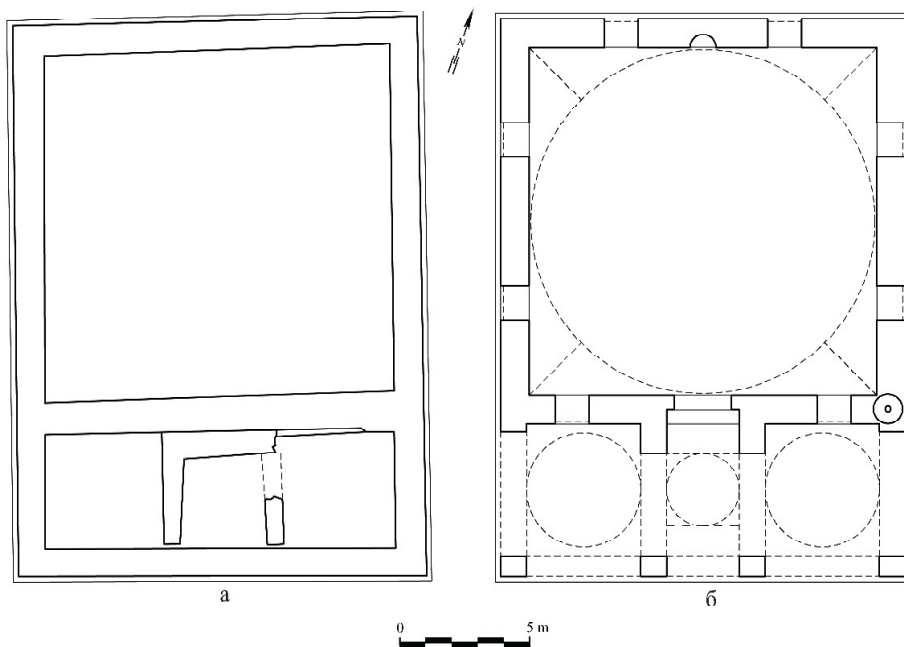
Kuran, A. Sinan. The Grand Old Master of Ottoman Architecture. Istanbul, 1986.

Macedonian cultural heritage. Ottoman monuments., Skopje, 2008.

Mihajlovski, R. The Sixteenth Century Mosques of Bitola/Toli Manastir. – *Patrimonium. MK. Periodical for Cultural Heritage – Monuments, Restoration, Museums*, 2010, № 7–8, 351–366.

Ousterhout, R. Ethnic Identity and Cultural Appropriation in Early Ottoman Architecture. – *Muqarnas*, Vol. 12, 1995, 48–62.

Saraga, N. Les Monuments ottomans d’Athènes au fil du temps. – *Maison de l’Orient et de la Méditerranée*, Lyon, 2009, 1–27.

Обр. 1. План на Фируз бей джамия: преди и след актуализирането му
а – по З. Генова
б – по автора

Обр. 2. Портикът на Фируз бей джамия след земетресението от 1913 г. – снимка